

7. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası (dərs vəsaiti), Bakı, 1961.

8. N.K. Dmitriyev. Sroy tyurkskix yazıkov, M., 1962.

О ВОЗМОЖНОСТИ ИЗЛОЖЕНИЯ ДВОЙНЫХ ПРИЗНАКОВ СЛОВА

Мехралиева Гюльчохра

Резюме

Одним из вопросов, прочно укоренившихся в работах по языкознанию и практически применяемых при описании и объяснении языковых материалов в учебниках по грамматике, является вопрос о том, может ли слово иметь двойственный признак.

Отношение к этому вопросу было неоднозначным как в тюркологии, так и в азербайджанском языкознании. Так, одна группа лингвистов объясняла свои идеи на основе семантического принципа, а другая группа лингвистов объясняла свои идеи на основе синтаксического принципа. Здесь эти взгляды анализируются, и отношение выражается соответствующим образом.

ABOUT ABILITY OF DOUBLE SIGNS OF A SINGLE WORD

Mexralieva Gulcoxra

Summary

One of the questions firmly rooted in works on linguistics and practically used in the description and explanation of language materials in grammar books is the question of whether a word can have a dual feature.

The attitude to this issue was ambiguous both in Turkic studies and in Azerbaijani linguistics. Thus, one group of linguists explained their ideas on the basis of a semantic principle, and another group of linguists explained their ideas on the basis of a syntactic principle. Here these views are analyzed and the attitude is expressed accordingly.

Rəyçi: dos. Yadigar Əliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 04 iyul tarixli iclasın 24 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 05 iyul 2022-ci il

UOT 811.512.162.

ƏVƏZLİYİN MORFOSİNTAKSİSİ

Əliyeva Kəmalə

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

kamalaaliyeva@bsu.edu.az

ORCID: ID/0000-0002-7377-1047

Xülasə: Əvəzlik barədə, onun təyinatı barədə müxtəlif fikirlərin olmasına baxmayaraq, sintaktik zəmində onun rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Əvəzlik, hər şeydən əvvəl, leksik vahid kimi cümlə üzvü funksiyasını yerinə yetirir; bu zaman əvəzlik aydın, konkret məna deyil, ümumi məzmun ifadə edir. Əvəzliyin hər bir növü cümlədə müəyyən semantik yük daşımaqla yanaşı, əlaqələndirici rol da oynayır. Əvəzliklər bu və ya digər əsas nitq hissələrini əvəz etdiyində uyğun nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Şəxs əvəzliyi ənənəvi isim xüsusiyyəti

daşıyaraq, mübtəda və tamamlıq funksiyalarında çıxış edirsə, onların cəm də olanları ikili funksiya malikdir. Əvəzliyin ən mühüm sintaktik funksiyalarından biri əlaqələndirmə, komponentləri bağlama vasitəsi olmaqdır. Bütün bunlar əvəzliyin Azərbaycan dilində zəngin funksiya malik olduğunu göstərir.

Açar sözlər: əvəzlik, nitq hissəsi, semantik yük, sintaktik rol, şəxs əvəzliyi

Ключевые слова: местоимение, часть речи, смысловая нагрузка, синтаксическая роль, личное местоимение

Keywords: pronoun, part of speech, semantic load, syntactic role, person pronoun

Dildə hər bir vahid funksiya malikdir; səsdən tutmuş cümləyə, mətnə qədər hər bir vahid ünsiyyətin qurulmasında, fikrin ifadəsində bu və ya digər dərəcədə iştirak edir. Nitq hissələri isə söz səviyyəsində fikrin ifadəsinin əsas komponentləridir. Sözlər nitqin qurulmasında məna-məzmun cəhətinin formalaşmasının əsas vahidi olaraq iştirak edir; müstəqil lüğəvi mənalı sözlər bir-biri ilə məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnərək, müəyyən fikir ifadə edən cümləni formalaşdırır. Lakin əsas nitq hissələrindən olan əvəzlik bu xüsusiyyəti ilə yanaşı, sintaktik konstruksiyaların, o cümlədən cümlənin struktur cəhətdən qurulmasında da əhəmiyyətli rol oynayır.

Dilçilikdə funksiya və vəzifə haqqında müxtəlif fikirlər vardır; bəziləri onları eyniləşdirsələr də, digərləri fərqli anlayışlar kimi təqdim edirlər. Sözlərin morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərinin əlaqəsində özünü göstərən özəllikləri nəzərə almadan funksiya və vəzifə anlayışlarının mahiyyətini də izah etmək mümkün deyil. Belə ki, elə nitq hissələri var ki, onların morfoloji xüsusiyyətləri sintaktik vəzifələrinə nisbətən zəngindi, yaxud, əksinə. Bu zaman nitq hissələrinin kateqorial cəhətləri, sözlərlə əlaqəsindəki dinamika və s. cəhətlər əsas alınır. Məlumdur ki, nitq hissələri içərisində qrammatik kateqoriya və ya anlayış baxımından isim və feil zəngin olub, rəngarəng funksional mövqələrdə çıxış edə bilər. Bu fikri digər nitq hissələri barədə demək mümkün deyil. Lakin bu heç də həmin nitq hissələrinin nitqdə zəif mövqeyə malik olduğu fikrinə gəlmir. Bu cəhətdən əvəzliyin mövqeyi daha çox diqqəti cəlb edir.

Məlumdur ki, əvəzliyə bir nitq hissəsi kimi münasibət heç də birmənalı olmamışdır; vəziləri onları köməkçi adlar, digərləri köməkçi nitq hissələri hesab etmişlər. Hətta bəzi dilçilər əvəzliyi əsas nitq hissəsi kimi ayırsalar da, onları adlara adekvat öyrənməyi daha məqsədəuyğun hesab etmişlər. Bütün bunların hamısı əvəzliyin konkret lüğəvi mənaya malik olmaması, ümumilik bildirməsi olmuşdur. Lakin əvəzliyə heç də sadə bir nitq hissəsi kimi baxmaq olmaz. Əvəzlik digər əsas nitq hissələrindən fərqli bəzi qrammatik: morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərlə səciyyələnir. Azərbaycan dilində əvəzliyi sistemli şəkildə araşdıran, bu barədə doktorluq dissertasiyası müdafiə edən Z.Şahbazova əvəzliyin sintaktik səviyyədəki rolu, funksiyasından da ətraflı bəhs etmişdir.(15; 16)

Hər şeydən əvvəl, əvəzlik digər əsas nitq hissələri kimi sadə cümlənin komponentlərindən olub, əvvəlki cümlədəki hər hansı anlayışı konkretləşdirməyə xidmət edir. Bu zaman əvəzlik təkrarçılıqdan qaçmaq kimi funksiyanı yerinə yetirdiyi kimi, müvafiq anlayışı da konkretləşdirir. Q.N.Kondratyeva əvəzliyin bu cəhətini xüsusi diqqətə çatdıraraq qeyd edir ki, əvəzliliklərin hər bir dildə konkretləşdirici vasitələri vardır. Müəllif əvəzliliklə ifadə olunmuş ikitərkibli feili tərkibli cümlələrdə bunun olduğunu xüsusi nəzərə çatdırır.(7 : 50-57)

Qeyd edək ki, hər bir əvəzliyin cümlədə yeri və funksiyası vardır. Bununla yanaşı, özünəməxsus xüsusi kateqoriyası olmayan əvəzlik ismə aid müəyyən kateqoriya əlamətlərini qəbul edərək sintaktik-semantik mövqeyində də dəqiqləşdirmələrə malik olur. Xüsusən şəxs və qeyri-müəyyən əvəzliliklərim kimi bəzi substantiv əlamətlərlə xarakterizə oluna bilər. Lakin onu da demək lazımdır ki, şəxs əvəzliyi, bir qayda olaraq, ismi əvəz etsə də, onun bütün morfoloji əlamətlərinə yiyələnə bilmir; şənsubiyyət, cəmlilik şəkilçisi qəbul etmir, cümlənin təyini ola bilmir və s. Bunlar isə əvəzliyin özünün xüsusi semantik-qrammatik səciyyəsi ilə bağlıdır.

Şəxs əvəzliyin yiyəlik hal və mənsublub anlayışı yaradan –k1, –ki şəkilçisindən sonra yenidən hal şəkilçisi qəbul edib, müvafiq sintaktik funksiya yerinə yetirə bilər: mənimkinin, səninkinin və s. Bu sözlərin ikinci dəfə hal şəkilçisini qəbul etməsi –k1, –ki şəkilçisi vasitəsilə başqa leksik vahidə çevrilməsi ilə bağlıdır. Belə ki, həmin sözlər isim kimi, digər kateqoriyalara aid şəkilçiləri də qəbul edərək müxtəlif funksiyalarda çıxış edə bilər: mənimkilərindir və s. Eyni vəziyyət “bu” işarə əvəzliyi, “öz” təyin əvəzliyi və bəzi qeyri-müəyyən əvəzliliklərdə müşahidə edilə bilər.

“Öz” təyin əvəzliyinin müxtəlif morfoloji formalara düşə bilməsi, habelə təkrar şəklində müxtəlif vahidlər kimi formalaşması onun sintaktik zəmində rəngarəng funksiyaları yerinə yetirməyə şərait yaradır. Bu barədə dilçiliyimizdə müəyyən araşdırmalar vardır. Bu söz istər təklikdə, istərsə də müxtəlif qrammatik formalarda təkrarı halında müxtəlif sintaktik vəzifələri yerinə yetirə bilər. Lakin bu sözün müxtəlif formalarda təkrarı müstəqil leksik vahid kimi formalaşma bilmir: *öz-özünə, öz-özünü, öz-özündən* və s.

“Öz” təyin əvəzliyinin sintaktik zəmində istifadə formalarından biri şəxs əvəzliyi ilə birlikdə işlədilməsidir: *mən özüm, sən özün, o özü, biz özümüz, siz özünüz, onların özü* və s. Bu ifadələr, bir qayda olaraq, cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir: *Mən özüm beşinci briqadada çalışıram*. Bu cümlənin mübtədasının nə olduğu barədə bəzən mübahisə özünü göstərir. Bu tip cümlələrinin mübtədası “*mən*” və ya “*özüm*” sözü də düşünülə bilər. Hər iki halda xəbər mübtəda ilə uzlaşır. Əslində dilimizdə birinci şəxsə iki söz (*mən, biz*), ikinci şəxsə də iki söz (*sən, siz*) vardır və xəbərin məhz bu sözlərlə müvafiq uzlaşma faktı vardır. “*Özüm*” və “*özün*” sözlərinin müvafiq olaraq bir və ikinci şəxs üzrə xəbəri uzlaşma ilə özünə tabe etməsi düşündürücüdür. Bəzi dilçilər həmin sözləri müvafiq şəxs əvəzliliklərin, yəni mübtədaların əlavəsi kimi təqdim edirlər. Lakin demək lazımdır ki, əlavələr istənilən halda üçüncü şəxsə olur və xəbər birinci və ikinci şəxsə aid mübtəda ilə uzlaşmır. Deməli, “*mən özüm*” ifadəsi bir vahiddə çıxış edir və birinci komponent ellipsisə uğradıqda belə, şəxs məzmunu yerində qalır. Z.Şahbazova bu formadan, daha dəqiqi, “*mənim özüm*” formasından bəhs edərkən onun üçüncü növ təyini söz birləşməsi olması fikrini irəli sürür. (15 :20)

Əvəzliliklər bu və ya digər əsas nitq hissələrini əvəz etdiyində uyğun nitq hissəsinin funksiyasını yerinə yetirir. Digər tərəfdən, müvafiq nitaq hissələri kimi, fərqli funksiyalar da yerinə yetirə bilər. Bu baxımdan şəxs əvəzliliklərinin cəmi olan sözlərin sintaktik vəzifəsində maraqlı hal müşahidə olunur. Məlum olduğu kimi, şəxs əvəzlilikləri, xüsusən birinci və ikinci şəxs əvəzlilikləri əsas etibarilə insan anlayışı ifadə edir və elə buna görə də işin subyekt, bəzən isə obyekt olmaq etibarilə qrammatik mübtəda və ya tamamlıq olur. Lakin şəxs əvəzliliklərinin cəmi şəxs--əşya anlayışı ilə yanaşı, məkan məzmunu da bildirə bilər. Bu şəxs əvəzlilikləri yönük, yerlik, çıxışlıq hallarda iki məzmun bildirə bilər: obyekt və məkan. İkinci halda “*bizə (bizdə, bizdən), sizə (sizdə, sizdən), onlara (onlarda, onlardan)*” sözləri yer zərfliyinin sualını tələb

edir. Məsələn: “*Bu kitabı bizə ver*” cümləsində “*bizə*” sözünü iki cür təhlil etmək olar: *kimə? və haraya?* suallarını tələb edən vasitəli tamamlıq və ya yer zərfliyi. İkinci halda bu söz –gil şəkilçisinin ifadə etdiyi anlayışla müəyyən olunur: *bizə--kimə?, haraya?; xalamgilə--kimə?, haraya?* Bu isə həmin şəxs əvəzliliklərin qrammatik və semantik özəlliyinin vəhdətində meydana çıxır.

Əvəzlilikdən bəhs edərkən qeyri-müəyyən əvəzliyə aid olan “*kimsə*” sözü də maraq kəsb edir. Bu söz yerinə görə iki məzmununda işlədilir: qeyri-müəyyən və inkar. Məlumdur ki, dilimizdə bu sözlə paralel “*kim isə*” qeyri-müəyyən əvəzliyi də fəaliyyət göstərir. Bəzi tədqiqatçılar bu sözlərin başqa-başqa vahidlər olduğu fikrindədir. Y.Seyidov ümumiyyətlə düzəltmə və mürəkkəb əvəzliyin olması fikri ilə barışmır. Müəllif “*biri, kimi, hərə, kimsə, nəsa*” əvəzliliklərinin tərkib komponentlərinə ayrıldığını qeyd etsə də, ikinci komponenti qrammatik şəkilçi kimi təqdim edir. “*Kimsə, nəsa*” əvəzliliklərinin sual əvəzliyi və ədatın birləşməsindən yarandığı fikrindədir.(14 : 99) Maraqlıdır ki, müəllif “*kim isə*” və “*kimsə*” sözlərinin bir məqamda ekvivalent olduğunu söyləyirsə, digər məqamda ekvivalent olmadığını göstərir.

Burada bizi daha çox maraqlandıran məsələ “*kimsə*” sözünün iki anlayışı ifadə etməsidir; bu sözlər ayrı-ayrı leksik vahidlər kimi öyrənilə bilərmə?! Bu məsələdə də ikili fikirlə qarşılaşırıq: bir fikrə görə bəli, digər fikrə görə yox! Türk dillərinin müqayisəli morfologiyasından bəhs edən A.M.Şerbak qeyd edir ki, əslində türk dillərinin xüsusi inkar əvəzlilikləri yoxdur.(17 :137) B.A.Serebrennikov da bu fikirdədir ki, ilkin türk dilində xüsusi inkar əvəzliyi olmamışdır. (13 :148) Qeyd edək ki, ilk dəfə əvəzliyin ayrıca bir növü kimi inkar əvəzliyinin ayrılması Azərb.SSR EA-nın 1960-cı ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında rast gəlirik.(3 : 91) Sonralar bu bölgü başqa əsərlərdə təkrarlansa da, “*kimsə*” sözünün inkar əvəzliyi kimi bu bölgüyə daxil edilməsi birmənalı olmamışdır. M.Hüseynzadə, ümumiyyətlə bu söz haqqında xüsusi bir fikir söyləmir. (5 : 111-116)

Əvvəla, “*kimsə*” sözünün qeyri-müəyyən və inkar məzmununda işləndikdə vurğuları fərqlidir; qeyri-müəyyən olduqda vurğu birinci komponentin, inkar olduqda ikinci komponentin üzərinə düşür. Qeyd edək ki, vurğunun dəyişməsinin sözün həm leksik-semantik, həm də qrammatik təyinatının müəyyənlişməsində müəyyən rol vardır. “*Qaçaraq, çaparaq*” feili bağlamalarının vurğunun sona keçməsi nəticəsində zərfə, “*görməmiş*” feili sifəti isə sifətə çevrilmişdir. “*Kimsə*” sözü haqqında da uyğun fikri söyləmək olar. İkincisi də odur ki, bu söz qeyri-müəyyən əvəzlik kimi işlədiləndə xəbər həm təsdiqdə, həm inkarda ola bilər, inkar əvəzliyi olduqda isə xəbər ancaq inkarda olur. Məsələn: *Hamı iştirak edirdi, amma kimsə iştirak etmirdi.*(qeyri-müəyyən); *Heç kim iştirak etmirdi, amma kimsə iştirak edirdi.*(qeyri-müəyyən); *Kimsə* (inkar) *yerindən tərpənməsin.*

Maraq doğuran əvəzliliklərdən biri də “*bəzi*” sözüdür. Bu sözün də konkret təyinatında mübahisəli məqamlar vardır. Bu söz əksər hallarda təyini əvəzliliklərin içərisində verilir.(9 : 175; 6 : 156 və b.), bəzən isə qeyri-müəyyən əvəzlik kimi təqdim edilir. Hətta bəzi dilçilər bu sözdən bəhs etmək istəməmişlər.(5 : 95—118; 4 : 136—163 və b.) Bu söz əslində təyin əvəzliyidir və cümlənin təyini funksiyasını yerinə yetirir. Lakin bu söz cəm və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edəndən sonra “*bəzisi, bəziləri*” şəklində qeyri-müəyyənlik ifadə edir və artıq təyin deyil, mübtəda vəzifəsində çıxış edir: *Bəziləri təsərrüfatdan başı çıxmamış halda, rəhbərlik iddiasına düşür.* İlk baxışda elə görünə bilər ki, ismin qarşısında işlənən “*bəzi*” sözü substantivləşmə prosesini keçirərək, müvafiq cümlə üzvü olur. Lakin belə olan halda digər adlar

kimi, cəm şəkilçisini qəbul etdikdə substantiv vəziyyət almış olardı, halbuki bu sözün həmin vəziyyəti dilimizdə işlək deyil, daha doğrusu, “*bəzilər*” formasından istifadə edilmir.

Əvəzliyin mürəkkəb cümlədə də mühüm funksiyası vardır; burada həm tabesiz, həm tabeli mürəkkəb cümləni də qeyd etmək olar. Qaraçay-balkar dilinin qrammatikasıdan bəhs edən Ə.Abdullayev yazır ki, sonrakı komponentdə işlənən əvəzlik əvvəlki cümlənin tək bir üzvünə işarə etmir, bu əvəzlik həmin komponentin bütün məzmununa işarə edir”.(2 : 531) Bu halda əvəzlik ikinci komponentin müstəqil bir üzvü olmasına baxmayaraq, bu komponentləri həm də əlaqələndirmə vasitəsi kimi çıxış edir, daha dəqiqi, burada semantik bağı yaradır. Məsələn: *Süsən anasının ona verdiyi üzüyü hərdən sandıqdan çıxarıb baxırdı, bu da həmin zamanda ona sakitlik gətirirdi.*(Ə.Səməd) Bu konstruksiyanın birinci komponenti konstruksiyadakı əsas fikri ifadə edir, ikinci komponent isə əlavə informativ yük daşıyır, bir növ, səbəb-nəticə münasibətində səbəb məzmunu aparıcı xarakterlidir. İkinci komponentdə iki əvəzlik işlənmişdir, lakin bunların ikisi haqqında da eyni fikri söyləmək olmaz. Belə ki, ikinci əvəzlik bu komponentin obyekt funksiyasındadır. Daha doğrusu, ikinci komponentdə olan “ona” əvəzliyi vasitəli tamamlıq rolundadır və onun birinci komponentlə əlaqəsi zəifdir, sadəcə, birinci komponentdəki bir üzvü-mübtədanı təkrarlamamaq məqsədindən qaynaqlanır, deməli, birinci komponentin yalnız bir üzvü ilə əlaqələnir. Digər əvəzliyin işlədilməsi isə daha böyük funksiya ilə bağlıdır; buradakı “bu da” ifadəsi bütün birinci komponentdə olan fikrə işarə edir.

Tabeli mürəkkəb cümlədə isə əvəzliyin rolu daha geniş olub, həm baş, həm budaq cümlə ilə əlaqələnir. Bu funksiyalardan birincisi baş cümlədə “qəlib söz” olmasıdır. Qəlib söz həm prepozitiv, həm də postpozitiv baş cümlədə işlənib budaq cümlə vasitəsilə izah edilir, məzmunu açılır. Qeyd edək ki, qəlib söz postpozitiv baş cümlədə işləndikdə o həm də qarşılıq söz (korrelyat) adlandırılır.(1: 134) Budaq cümlə növü də məhz bu qəlib sözün sintaktik vəzifəsi ilə müəyyənləşir ki, bu mənada əvəzliyin tabeli mürəkkəb cümlədəki rolu, əhəmiyyəti aşkar olur. Məsələn: *Eləsi (kim?-mübtəda) var, işin nəticəsini düşünmədən addım atır.*(mübtəda budaq cümləsi); *O(hansı?-təyin) adam xoşbəxtidir ki, vətən mənafeyini hər şeydən üstün tutur.*(xəbər budaq cümləsi); *Məqsədim budur(nədir?-xəbər) budur ki, gənclərimizə elmin sirlərini öyrədim.*(xəbər budaq cümləsi) və s. Əksər budaq cümlə növlərində qəlib sözün işlədilməsi ixtiyaridir: işlədilə də bilər, işlədilməyə də. Lakin bəzi budaq cümlə növlərində, xüsusən də tərzi-hərəkət, zaman budaq cümlələrinin müəyyən qismində qəlib sözün işlədilməsi bir tələbdir. Məsələn: *Sədr elə qışqırdı ki, oturanlar bir an nə olduğunu kəsdirə bilmədilər.*(tərz-i-hərəkət budaq cümləsi); *Həyat o zaman mənalı olur ki, sevdiyin işlə məşğul olasan.*(zaman budaq cümləsi).

Əvəzlik qəlib postpozitiv baş cümlədə işləndikdə prepozitiv budaq cümlədə əvəzliyin başqa bir növü də işlənir; bu sözlər bağlayıcı söz adlanan sözlərdir ki, onların dəqiq morfoloji təyinatı haqqında da fikirlər birmənalı deyil. Bəzi dilçilər onu sual əvəzliyi, digərləri isə nisbi əvəzlik adlandırırlar. Qeyd edək ki, tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri zəngin bağlanma vasitələrinə malikdir ki, onlardan birinin leksik vahid olduğu göstərilir. Bu leksik vahid məhz sual əvəzliyidir. S.E.Malov bu formanın Orxon-Yenisey abidələrinin dilində işlək olduğunu göstərsə də (8: 134-136), göytürk dilinin morfolojiyası və sintaksisində monoqrafik şəkildə tədqiqat aparan Ə.Rəcəblinin əsərlərində belə qeydə rast gələ bilmədik. (10: 197-227; 11: 484-526) ‘Maraqlıdır ki, bəzi dilçilər həmin əvəzliliklərin sual əvəzliliklərindən əvvəl formalaşdığı fikrini irəli sürürlər. Ə.Ş.Sadiqov bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “...müasir dildə sual

əvəzliyi olanlar əvvəllər nisbi əvəzlik mənasında olmuş, dildə potensial şəkildə nisbi əvəzlik kimi fəaliyyət göstərmiş, sonralar suallıq məzmunukəsb etmişdir.”(12 : 83)

Bizim fikrimizcə, bu münasibətlə razılaşımaq olmaz; belə ki, nisbi əvəzlik kimi ayrıca bir növ kimi təqdim edilən sözlər sual əvəzliyindən başqa bir şey deyildir. Prepozitiv budaq cümləli və məhz bağlayıcı sözlə bağlanan tabeli mürəkkəb cümlə haqqında türkologiyada, o cümlədən Azərbaycan dilçiliyində olan əsas fikir ondan ibarətdir ki, onlar sual-cavab formasına malikdir; birinci komponent sual, ikinci komponent cavab xarakterlidir. Belə olan halda bağlayıcı söz deyilənin sual əvəzliyi olduğu aşkar olur. Məsələn: *Kim bol məhsul istəyirsə, çox zəhmət çəkməlidir; Nə zaman lazım olsam, qapımı döyə bilərsən; Necə tapşırırdınız, elə də düzmüşük* və s.

Bağlayıcı söz, yəni sual əvəzliyi budaq cümlədə işlənməklə baş cümlədə, adətən, müvafiq, uyğun əvəzlik qəlib tələb edir; yuxarıdakı nümunələrin birincisində baş cümlədə əvəzlik qəlib mübtədə, ikinci cümlədə əvəzlik qəlib zaman zərfliyi, üçüncü cümlədə isə əvəzlik qəlib tərz-i-hərəkət zərfliyi buraxılmışdır. Əvəzlik qəlibin işlənilməməsindən asılı olmayaraq, həmin nümunələrin birincisi müvafiq şəkildə mübtədə, ikincisi zaman və nəhayət. üçüncüsü tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Onu da demək lazımdır ki, bağlayıcı sözün budaq cümlədə hansı funksiyada olmasından asılı olmayaraq, budaq cümlə növü əvəzlik qəlibə görədir, yəni bağlayıcı söz müxtəlif qrammatik formalarda ola bilər, lakin qəlib sözün hansı funksiyada olması budaq cümlə növünü müəyyənləşdirir. Bu isə o deməkdir ki, bağlayıcı söz, adından da göründüyü kimi, baş və budaq cümləni bağlamağa xidmət edir.

Əvəzliyin funksiyalarından biri də qoşulma konstruksiyaları formalaşdırmaqdır. Qeyd edək ki, tədqiqatçılar bu tip konstruksiyaların son dövrlərdə daha işlək olduğunu göstərsələr də (1 : 345), qədim abidələrə aid tədqiqatlarda hələ ən qədim dövrlərdə bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin olması fikri verilir.(11 : 516-517) Bu tip tabeli mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi cəhəti ondan ibarətdir ki, struktur xüsusiyyətlərində hansı orijinal cəhətlərin olmasından asılı olmayaraq, onların ikinci komponentinin əvvəlində “o, bu” əvəzliliklərinin müxtəlif hallarda işlədilməsi zəruridir. Məsələn: *Yataqxanada işgüzar bir şərait yaradılmışdı ki, bu da qızların təhsili üçün çox əhəmiyyətli idi; Sevinc geri qayıdanda anasını yerdə başı aşağı tərpanməz oturduğunu gördü ki, bunun da qızın gələcək planlarına ciddi təsiri oldu.* Nümunələrdən göründüyü kimi, qoşulma konstruksiyaların formalaşmasında məhz qeyd edilən əvəzliliklər mühüm rol oynayır. Göründüyü kimi, bu tip konstruksiyalarda komponentlərin əlaqələnməsində bağlayıcı vasitə və semantik bağlılığa görə onlar tabesizlik və tabelilik xarakterlidir. Bunlarda ikinci komponentdə iştirak edən əvəzliyin birinci komponentlə semantik əlaqələnməsində də fərqlilik açıq şəkildə özünü göstərir.

Əvəzlik daha böyük morfoloji formalaşması və buna müvafiq sintaktik zəmində yerinə yetirdiyi funksiyalar daha geniş olub, detallarına qədər izah oluna bilər. Lakin verilən bu izahlar da əvəzliyin cümlədəki rolunun zənginliyini göstərə bilər faktıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərb. dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. “Maarif”, Bakı: 1974, 420
2. Абдуллаев А.З. Сложноподчиненного предложения. Грамматика карачаево-балкарского языка. “Элбрус» Нальчик: 1976, 571 с.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə. Azərb.SSR EA nəşriyyatı, Bakı, 1960, 335 s.

- 4.Xəlilov B.Müasir Azərb. dilinin morfolojiyası. II hissə. “Adiloğlu”, Bakı. 2003, 354 s.
- 5.Hüseynzadə M.Müasir Azərb. dili. III hissə. Morfolojiya. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 280 s.
- 6.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfolojiya. “Elm və təhsil”, 2010, 400 s.
- 7.Кондратьева Г.Н. Особенности семантики двусоставных глагольных предложений с неопределенным и обобщающим местоименным подлежащим/--Явление переходности в грамматическом строе современного русского языка. Межвузовский сборник научных трудов. Москва, 1988, : 50-57
- 8.Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Изд. АН СССР, Ленинград: 1951, 452 с.
- 9.Müasir Azərbaycan dili. II cild. “Elm”, Bakı: 1980, 510 s.
- 10.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfolojiyası. BU nəşriyyatı, Bakı 2002, 475 s.
- 11.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin sintaksisi. IV. “Nurlan”, Bakı: 2003, 634 s.
- 12.Sadıqov Ə.Ş. Nisbi əvəzlikli tabeli mürəkkəb cümlələrin əmələ gəlməsi məsələsi.--Azərb.SSR EA-nın Xəbərləri (ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), № 3, 1983, s.83-89
- 13.Серебренников Б.А., Гаджиева И.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку: 1979, 304 с.
- 14.Seyidov Y. Azərb. dilinin qrammatikası. Morfolojiya. BU nəşriyyatı, Bakı, 2000, 403 s.
- 15.Şahbazova Z. Müasir Az.dilində əvəzliliklərin morfolojiyası. I hissə, “ULU”, Bakı, 2007, 172
- 16.Şahbazova Z. Müasir Azərb. dilində əvəzliliklərin sintaksisi. II hissə, “ULU”, Bakı, 2007, 180
- 17.Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (имя). «Наука», Ленинград: 1977, 190 с.

МОРФОСИНТАКСИС МЕСТОИМЕНИЯ

Алиева Кямаля

Резюме

Хотя существуют разные мнения о местоимении и его функциях, его роль и значение в синтаксисе велики. Местоимения, прежде всего, функционируют в составе предложения как лексическая единица; в этом случае местоимение имеет не конкретное значение, а общее содержание. Каждый вид местоимения не только несет в предложении определенную смысловую нагрузку, но и играет координирующую роль. Местоимения выполняют заместительную функцию соответствующей части речи, когда замещают ту или иную основную часть речи. Значение местоимений зависит от значения слов, которые они замещают. Если личные местоимения имеют характер традиционного существительного и выступают в функциях подлежащего и дополнения, то их число имеет двойственную функцию. Одна из важнейших синтаксических функций местоимений-быть средством связи компонентов. Все это показывает, что местоимения имеют разные функции в азербайджанском языке.

PRONOUN MORPHOSYNTAX

Aliyeva Kamala

Summary

Although there are different opinions about the pronoun and its functions, its role and importance in syntax are great. Pronouns, first of all, function as a lexical unit in a sentence; in this case, the pronoun does not have a specific meaning, but a general content. Each type of

pronoun not only carries a certain semantic load in the sentence, but also plays a coordinating role. Pronouns perform the substitutive function of the corresponding part of speech when they replace one or another main part of speech. The meaning of pronouns depends on the meaning of the words they replace. If personal pronouns have the character of a traditional noun and act as subject and object, then their number has a dual function. One of the most important syntactic functions of pronouns is to be a means of connecting components. All this shows that pronouns have different functions in the Azerbaijani language.

Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
Daxil olduğu tarix 28 iyun 2022-ci il

UOT:80.

MƏTNLƏRİN TƏSNİFİ PROBLEMİ HAQQINDA

F.ü.f.d., dosent Əzizova Pərvinə Əyyub qızı
Azərbaycan Tibb Universiteti

Xülasə: Mətnlərin təsnifi məsələsinə həsr olunmuş məqalədə müxtəlif mətnləri bir-birindən fərqləndirmək imkanı yaradan parametrlər müəyyənləşdirilir və bu parametrlər üzrə təsnifatın xüsusiyyətləri öyrənilir. Mətnini təyini məsələsində olan fikir müxtəliflikləri məqalədə diqqət mərkəzinə çəkilir, mətnə verilmiş bəzi təriflərə münasibət bildirilir. Mətni təyin edən parametrlər arasında həcm, təmlik, mətn vahidləri arasında əlaqə kimi amillərin rolu araşdırılır. Mətn üçün başlığın vacib şərt olmadığı aydınlaşdırılır. Təcrübədə başlıqlı və başlıqsız mətnlərin istifadə olunmasına dair nümunələr verilir. Bədii mətnlərin janrlar üzrə təsnifi mətnin ümumi təsnif prinsiplərindən fərqlənir. Bədii mətnin təsnifi müvafiq ədəbi janrın təyindən asılı olur.

Açar sözlər: cümlə, sintaksis, suprasintaksis, mətn, başlıq, bədii mətn, təsnifat, parametr, tipologiya

Ключевые слова: предложение, синтаксис, супрасинтаксис, текст, заглавие, художественный текст, классификация, параметр, типология

Key words: sentence, syntax, suprasyntax, text, title, literary text (art text, prose), classification, parameter, typology

Ənənəvi dilçilik öyrənmək və tədqiq etmək üçün dili fonetika, leksika, qrammatika (morfologiya və sintaksis) kimi yaruslara ayırmışdır. Əsas üçyaruslu (fonetika - leksika - qrammatika) quruluşdan başqa, dilçiliyin inkişafının əvvəlki dövrlərində linqvistik tədqiqatlarda fəal yer tutan istiqamətlər leksikoqrafiya, dil tarixi, dialektologiya və üslubiyyat olmuşdur. Məhz üslubiyyat sintaksisin ən böyük tərtib vahidi olan cümlə həddlərini aşmağa meyil göstərmiş, tədqiqat işlərində mətnin hissə və fraqmentlərindən istifadə olunmasına diqqəti artırmışdır. Ənənəvi qrammatikanın tədris və akademik nəşrlərinin tam toplusu, həmişə, bir qayda olaraq, sintaksis kitabı ilə tamamlanır. Tədris məqsədilə qələmə alınmış və dilçilik sahəsində Azərbaycan Dövlət Mükafatını almış «Müasir Azərbaycan dili» kitabının dördüncü cildi sintaksisə həsr olunmuş, «Sintaktik əlaqələr» paraqrafından başlanır və «Qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr» paraqrafı ilə tamamlanır [1]. AMEA Dilçilik İnstitutunun hazırladığı